

Ірина Матяш
докторка історичних наук, професорка,
провідна наукова співробітниця
відділу історії міжнародних відносин
та зовнішньої політики України,
Інститут історії України НАН України
Iryna Matiash
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Senior Researcher at the Department
of History of International Relations
and Foreign Policy of Ukraine
of the Institute of History of the NAS of Ukraine
imatiash18@gmail.com

Перші представництва в Києві нових держав, посталих на руїнах Російської імперії

The first official representations of the new states that emerged after the collapse of the Russian Empire

В статті висвітлено процес заснування в Києві під час Української революції 1917–1921 рр. перших офіційних представництв нових держав, що постали після розпаду Російської імперії. Досліджено завдання та функції різних типів таких представництв: військових комісаріатів (Грузія, Вірменія, Сибір), офіційних делегацій (БНР, Південно-Східний Союз), громадських організацій з консульськими функціями (Азербайджан, Латвія, Литва). Вказано, що перші реальні кроки до започаткування дипломатичних відносин з окраїнними державами УНР зробила за доби Центральної Ради. На підставі архівних документів, що зберігаються в українських і зарубіжних архівах,

показано причини появи таких представництв у столиці УНР: досягнення визнання їх українською стороною, отримання фінансової допомоги від УНР та налагодження товарообміну, можливість встановлення контактів з представниками Німецької імперії, Австро-Угорської монархії, використання українських засобів зв'язку. Розглянуто завдання, функції, напрями діяльності військових комісаріатів Грузії та Вірменії, офіційних делегацій і Торговельної палати БНР, громадських організацій Азербайджану, Латвії та Литви, визначено їхні адреси в Києві. Враховано здобутки сучасної української та зарубіжної історіографії у вивченні історії становлення двосторонніх контактів України.

Ключові слова: дипломатія УНР, іноземні представництва в Києві, українні держави, Українська революція 1917–1921 рр.

The article highlights the process of establishment in Kyiv during the Ukrainian Revolution of 1917–1921 of the first official representations of the new states that emerged after the collapse of the Russian Empire. The tasks and functions of various types of such representations were studied: military commissariats (Georgia, Armenia, Siberia), official delegations (BNR, South-Eastern Union), public organizations with consular functions (Azerbaijan, Latvia, Lithuania). It is indicated that the first real steps towards establishing diplomatic relations with peripheral states were taken by the Ukrainian National Republic. On the basis of archival documents stored in Ukrainian and foreign archives, the reasons for the appearance of such representations in the capital of the Ukrainian National Republic are shown (achieving their recognition by the Ukrainian side, receiving financial assistance from the Ukrainian National Republic and establishing trade, the possibility of establishing contacts with representatives of the German Empire, the Austro-Hungarian Monarchy, the use of Ukrainian means of communication). The tasks, functions, directions of activity of the military commissariats of Georgia and Armenia, official delegations and the Chamber of Commerce of the BNR, public organizations of Azerbaijan, Latvia and Lithuania were considered, and their addresses in Kyiv were determined. The achievements of modern Ukrainian and foreign historiography are taken into account in the study of the history of the formation of bilateral contacts of Ukraine.

Key words: diplomacy of the Ukrainian People's Republic, foreign missions in Kyiv, peripheral states, the Ukrainian revolution of 1917–1921.

У дипломатичній історії України, не віддільній від історії боротьби за державність, важливе значення має доба Української революції 1917–1921 рр. Цей короткий з точки зору світової історії відтинок часу був насиченим подіями глобального і локального масштабу, тектонічними зрушеннями в геополітиці, повним переформатуванням карти Європи та перерозподілом сил серед держав-лідерів. Перша світова війна, що тривала четвертий рік, виснажила до краю матеріальні та людські ресурси всіх її учасників з обох сторін й спричинила поглибленню протиріч усередині країн, що виливалися в національні революційні рухи. Першою серед імперій розпалася Росія, на уламках якої постали раніше чи пізніше нові державні утворення: Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Дон, Естонія, Крим, Кубань, Латвія, Литва, Україна, Сибір, що обрали інший, ніж більшовицька Росія шлях розвитку. Цим «рандштадтам» (окраїнним державам) належало пройти нелегкий шлях державотворення до утвердження як незалежних суверенних держав. Проголошення 7 листопада 1917 р. Третім універсалом Центральної Ради Української Народної Республіки зумовлювало потребу формування дипломатичної служби як державного інституту для ведення зовнішньополітичної діяльності. Оголосивши світу про своє створення, УНР привернула увагу різних країн, які спрямували до Києва з різною метою своїх представників, посланників, місії та делегації.

Серед нових держав найактивніші кроки до встановлення двосторонніх відносин з УНР робила Білорусь. Ще за три місяці до проголошення Білоруської Народної Республіки «рідну сестру» вітали оплесками члени Центральної Ради на засіданні 17 грудня 1917 р.¹ Про очікуване проголошення самостійності Білорусі сповістив білоруською мовою делегат Білоруського військового з'їзду, що відбувався тоді в Києві². Та вже наступ-

¹ Українська Центральна Рада: документи і матеріали / упоряд.: В.Ф. Верстюк (керівник) та ін. Т. 2. С. 35.

² Привіт від білорусів // Нова Рада. 1917, 19 грудня. Ч. 212. С. 3.

ного дня з Мінська надійшла телеграма про принизливе розігнання «озброєною бандою більшовицької влади» Першого Всебілоруського з'їзду та намір розпочати рішучу боротьбу з більшовиками³. Голова Виконавчого комітету Ради з'їзду Іосиф Воронко телефоном зв'язався з Микитою Шаповалом: «Ну що ви мовчите? Ви знаєте, в яких муках народжується Білоруська Республіка. У нас немає реальної сили, яка б дозволила нам голосно говорити про себе, але є, як на мене, спосіб, щоб наші сусідські стосунки допомогли нашим спільним інтересам»⁴. Він пропонував встановити виключно через виконком українсько-білоруські контакти, очікуючи на економічну підтримку («питання про продовольство, тобто про хліб, сильніше реальної сили багнетів»⁵), зі свого боку обіцяв сприяння швидкому і безболісному виділенню білоруських військ в межах УНР. Виконком діяв у підпіллі, практично без матеріальних засобів, маючи доручення взяти владу в свої руки тоді, коли це буде можливо, й намагаючись реалізувати резолюції, які не вдалося прийняти в демократичний спосіб⁶. Як відомо, з'їзд устиг офіційно ухвалити лише перший параграф постанови, який передбачав реалізацію білоруським народом права на самовизначення і створення органу крайової влади. Функціонуючи на нелегальних засадах, виконком у міру можливого підтримував ідею білоруської влади, навіть вступаючи в контакт із іншими державними утвореннями.

18 грудня стало відомо також про визначення місця проведення мирної конференції і дати її початку — 22 грудня. За спорядження до Берестя-Литовського українських представників і скерування урядам усіх «республік Росії» ноту з пропозицією забезпечити представництво в мирних переговорах

³ Протест білорусів // Нова Рада. 1917, 30 грудня. Ч. 219. С. 3.

⁴ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 4. Спр. 15. Арк. 47.

⁵ Там само. Арк. 53.

⁶ *Довнар-Запольский М. В.* История Беларуссии. Мн.: Беларусь, 2003. С. 553.

відповідав очільник зовнішньополітичного відомства Олександр Шульгин⁷. Наступного дня ноту «до урядів республік, утворених на території Росії», було відправлено. Закликаючи надіслати свої делегації для участі в переговорах, Генеральний секретаріат УЦР застерігав, що в разі неможливості якоїсь делегації приїхати, українським делегатам буде доручено охорону інтересів держави, яка не зможе надіслати делегацію⁸. Передбачалося, що до одержання відповіді на цю ноту, українська делегація вестиме переговори лише від імені УНР. Проголошення в ноті ідеї загального миру без анексій і контрибуцій не підтримали ні країни Антанти, ні США.

З проханням покласти на українських делегатів на Берестейських мирних переговорах захист прав БНР до приїзду в Берестя-Литовського білоруських представників до офіційного Києва звернулися Іосиф Воронко та секретар виконкому Александр Бурбіс⁹. Доручення на ведення всіх переговорів з українською стороною в разі прийняття нею звернення отримав член виконкому Білоруської центральної військової ради Павел Алексюк¹⁰. В останній декаді грудня 1917 р. він виїхав до Києва. Таким чином, потреба скерування представника БНР до Києва зумовлювалася пошуками політичної та економічної підтримки з українського боку білоруської державності, а також формуванням делегації на Берестейські мирні переговори.

«Посол» був активним учасником громадсько-політичної боротьби білорусів за незалежність. Він співпрацював із Мінським білоруським комітетом, як його представник увійшов до складу Виконавчого комітету громадської безпеки Мінська. Завдання цього комітету полягали в скасуванні разом із комендантом міста старої адміністрації та встановлення нового

⁷ Українська Центральна Рада: документи і матеріали. Т. 2: С. 43.

⁸ Там само. С. 48.

⁹ Там само. Арк. 48; Конференція в Бересті і білоруси // Нова Рада. 1918, 6 січня. Ч. 4. С. 3.

¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 4. Спр. 15. Арк. 53.

порядку¹¹. Деякий час П. Алексюк був помічником голови сформованого 26 березня 1917 р. на базі Мінського білоруського комітету Білоруського національного комітету Романа Скірмунта. Цей орган фактично об'єднав зусилля всіх білоруських організацій, виступаючи за національно-культурне і політичне відродження Білорусі сповідуючи при цьому ідею автономії в складі Росії. За характеристикою Митрофана Довнар-Запольського, очолювана П. Алексюком партія відіграла «доволі помітну роль у білоруській справі»¹². Попри розбіжності щодо розуміння державного статусу Білорусі (автономія/самостійність) та суперечності всередині білоруського національного руху, П. Алексюк входив до складу його керівних органів, у тому числі й до створеного в жовтні 1917 р. нового крайового органу — Великої Білоруської Ради, покликаною «захищати весь білоруський народ»¹³.

Білоруському представникові, попри нелегальний статус виконкому, було надано відповідні повноваження. Його контакти з керівництвом, зокрема з комісаром Румунського фронту Манцевичем, здійснювалися через посередництво українського зовнішньополітичного відомства з використанням радіотелеграфного зв'язку. Скерована до Берестя-Литовського білоруська делегація взяти дієвої участі в переговорах, як відомо, не змогла. До її складу входили не випадкові особи: Олександр Цвікевич і Симон Рак-Михайловський. О. Цвікевич, уродженець Берестя і випускник юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету, попри 30-річний вік, мав високий авторитет серед білоруської спільноти і досвід громадсько-політичної діяльності: був учасником створення Білоруської народної громади в

¹¹ Див.: *Канчер Е. С.* Из истории общественных, национальных и революционных движений белорусов // Неман. 1993. № 1. С. 138.

¹² *Довнар-Запольский М. В.* История Беларуси. Мн.: Беларусь, 2003. С. 538.

¹³ *Рудович С.* Час выбару. Праблема самавызначення Беларусі у 1917 годзе. Мінск: «Тэхналогія», 2001. С. 201.

Москві, доповідачем з питань біженців на Першому Всебілоруському з'їзді¹⁴. Не менш яскравою особистістю був С. Рак-Михайловський¹⁵, педагог за освітою (закінчив учительський інститут у Феодосії й працював учителем у чотирикласному вищому початковому училищі та жіночій гімназії в кримському містечку Карасубазар), голова Центральної білоруської військової ради, активний учасник Першого Всебілоруського з'їзду, член його президії і підпільного виконкому Ради з'їзду після його розгону.

Обидва делегати змогли потрапити до Берестя-Литовського лише в якості радників української делегації. «Делегація була в Бересті, — зазначав М. Довнар-Запольський, — хоч офіційного значення мати не могла»¹⁶. На час їх прибуття учасники переговорів отримали надіслану 19 січня 1918 р. Виконкомом Ради Першого Всебілоруського з'їзду «Декларацію білоруської мирної делегації», в якій вказувалося, що Білорусь була у своїх етнографічних межах автономною частиною Російської імперії, тому вимагали возз'єднання етнічних частин Білорусі, розділених лінією фронту¹⁷. Мета цього послання полягала в тому, щоб привернути увагу до проблеми білоруської державності, яка під час переговорів ігнорувалася. Проте ні декларація, ні делегати, що прибули до місця проведення переговорів із запізненням, впливу на перебіг переговорного процесу і зміст договору не мали. Договори, підписані представниками УНР 27 січня (9 лютого) 1918 р. та Радянської Росії 3 березня 1918 р. із Австро-Угорською монархією, Німецькою імперією, Болгар-

¹⁴ *Вабішчэвіч А.* Аляксандр Цвікевіч (1883–1937) // *Bialoruskie Zeszyty Historyczne*. 2000. № 14. С. 208–219

¹⁵ Див.: *Пашкевіч А.* Сымон Рак-Міхайлоўскі: старонкі жыцця і дзейнасці // *Куфэрак Віленшчыны*. 2007. № 1 (12). С. 4–30.

¹⁶ *Довнар-Запольський М. В.* История Беларуссии. Мн.: Беларусь, 2003. С. 553.

¹⁷ Детальніше див. *Панасюк О. П.* Білоруська Народна Республіка у 1918–1919 рр.: внутрішня і зовнішня політика: Дис. ... канд. іст. наук. Луцьк, 2016. С. 76–78.

ським царством та Османською імперією, не лише передбачали відторгнення частини білоруської території, а й заперечували її претензії на самостійність, визнаючи білоруські землі областями Російської Радянської Республіки, тимчасово окупованими німецькими військами. Ухвалене без урахування думки білоруського уряду рішення, що порушувало національні й територіальні права Білорусі та її народу, білоруська сторона визнати відмовилася. Досягнення його перегляду білоруським лідерам вбачалося через сприяння УНР.

На початку квітня 1918 р. О. Цвікевич та С. Рак-Михайловський вирушили до Києва вже в якості офіційної делегації БНР, проголошеної 25 березня 1918 р. згідно з III Уставною Грамотою Ради Всебілоруського Конгресу. Про появу на міжнародній арені нового гравця як незалежної і неподільної держави в її етнографічно-історичних межах¹⁸ БНР намагалася оповістити всі великі держави, одночасно висловлюючи протест проти переділу Білорусі відповідно до Берестейського мирного договору. Користуючись передбаченою у договорі можливістю проведення додаткових перемовин щодо уточнення лінії кордону (зокрема, російсько-українського) вони мали домовитися про встановлення кордонів БНР за етнографічним принципом й «повернути» віднесені договором до УНР південні повіти Гродненської і Мінської губерній. Згідно з III Статутною грамотою територія БНР окреслювалася в межах Могильовщини, Мінщини, Гродненщини (включаючи Гродно та Білосток), Віленщини, Вітебщини, Смоленщини і прикордонних частин сусідніх губерній, де проживали білоруси¹⁹. Відтак офіційно білоруське представництво іменувалося «Делегація Народного Секретаріату БНР у справах переговорів із УНР» або «Надзвичайна делегація з міжнародних переговорів»²⁰. Тим самим визначалася

¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 15.

¹⁹ Див.: Лебедева В. Витоки білорусько-українських відносин (весна 1918 р.)... С. 642.

²⁰ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 10.

пріоритетна проблема, яка визнавалася БНР такою, що потребує негайного вирішення. Опис кордонів республіки спершу належав до обов'язків комісії з міжнародних справ Ради БНР.

Крім того, очільник делегації О. Цвікевич мав виконати завдання політичного і економічного характеру. Вони полягали в офіційному повідомленні владі й народу УНР та всім державам (за допомогою українського радіотелеграфу) про проголошення незалежності БНР, веденні переговорів щодо визнання українською стороною незалежності БНР, налагодження телефонного і телеграфного зв'язку між Києвом і Мінськом, перегляду змісту Берестейського мирного договору в частині визначення кордонів, а також — в умовах відсутності білоруського консульського представника — налагодженні товарообміну між БНР і УНР та постійного сполучення між їх столицями, досягненні економічної підтримки у вигляді грошової позики обсягом 500 тис. уряду БНР з боку УНР²¹ та сприяння в організації білоруських військових підрозділів в Україні й мобілізації до них мешканців Білорусі²².

Щодо визнання незалежності йшлося про «офіційний акт, що став би основою для встановлення тіснішого державного зв'язку Білорусі й України», що надалі передбачала б об'єднання автономних армій та єдність зовнішньої політики²³. До повноважень О. Цвікевича як керівника представництва в економічній частині належала організація відкриття в Києві Білоруської торговельної

²¹ Див.: *Лебедзева В.* БНР–УНР: першы вопыт дзяржаўных стасункаў (вясна 1918 г.) // *Arche*=Пачатак. 2003. № 8. С. 396; *Лебедзева Валентина.* Витоки білорусько-українських відносин (весна 1918 р.) // *Україна дипломатична.* 2016. Вип. 17. С. 642.

²² Див.: *Міхалюк Д.* Дипломатичні зносини Білоруської Народної Республіки та Української Народної Республіки і Гетьманату у світлі документів (березень–грудень 1918 р.) // *Студії з архівної справи та документознавства.* Т. 12. 2004. С. 107–114.

²³ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 10.

палати²⁴. Для реалізації надважливих для БНР завдань мав стати в нагоді його досвід юридичної практики в Пружанах і Бересті-Литовському та роботи в Комітеті допомоги жертвам війни (Тула, 1916)²⁵.

На С. Рака-Михайловського покладалися обов'язки управління справами представництва БНР та секретаря. Його основне завдання в Києві полягало в організації білоруських військових частин на території УНР²⁶. Допомога української сторони в формуванні цих частин вбачалася білоруським делегатам у фінансовій підтримці, забезпеченні зброєю, військовим спорядженням та продовольством як сформованих частин, так і тих, що формуватимуться²⁷.

Реалізації завдань делегації БНР мала сприяти білоруська періодика, що засновувалася в Києві. 1 (19) квітня 1918 р. вийшло перше число «політичної, громадської, політико-економічної і військової» газети «Білоруське слово» з програмною передовою статтею відомого вченого та амбітного організатора науки і освіти професора Митрофана Довнар-Запольського. Для уродженця міста Речиця Мінської губернії Київ був не лише столицею УНР, в якій новопостала БНР мала шукати підтримки. Тут він навчався в 1-й Київській гімназії (звідки його було відраховано за неблагонадійність), 1894 р. блискуче закінчив історико-філологічний факультет Університету св. Володимира, формувався як учений історик: захистив магістерську дисертацію «Государственное хазайство Великого княжества Литовского при Ягеллонах» та докторську — «Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в.», мав досвід створення вищого навчального закладу (Київський комерційний інститут,

²⁴ Детальніше див. *Матвієнко В.* Українська дипломатія 1917–1921 рр. ... С. 131–137.

²⁵ Там само.

²⁶ Див.: *Пашкевич А.* Сымон Рак-Міхайлоўскі: старонкі жыцця і дзейнасці // *Куфэрак Віленшчыны.* 2007. № 1 (12). С. 4–30.

²⁷ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 10.

1907) та співпраці з різноманітними громадськими організаціями, неодноразово обирався гласним Київської міської думи. Не були чужими для нього й українці: його наставником був видатний український історик Володимир Антонович, дружиною — український історик Наталя Полонська-Василенко. Лютий 1917 р. у закарбувався в долі вченого захопленням влади ліворевольційним студентським комітетом в очолюваному ним Київському комерційному інституті, публічним зреченням його синами, що перейшли на сторону більшовиків, та арештом, який завершився замість очікуваної страти звільненням²⁸. Після звільнення він активно долучився до створення в Києві білоруських організацій. Закликаючи земляків до єднання в надзвичайно напружений для громадян БНР момент, М. Довнар-Запольський писав: «Українці, які багато настраждалися при Царському Уряді, не відмовлять білорусам у збереженні їхньої державності, якщо звісно ми самі будемо про це наполегливо заявляти»²⁹. Важливими елементами боротьби він вважав запровадження білоруської мови в школі та державному управлінні, створення білоруського університету (пропонувався для цього Мозир) та народних університетів у провінційних містах, порушення питання про формування білоруського «передпарламента» в українській столиці³⁰.

Публікацію Статутної грамоти в наступному числі газети від 8 (26 квітня) 1918 р. супроводжував заклик М. Довнар-Запольського «сплотиться, напрямч все свои силы физические и культурные для того, чтобы оправдать наше право на самостоятельное существование и отстают независимость нашей родины»³¹. Ця ідея склала підґрунтя його програмної брошури

²⁸ Полонська-Василенко Н. Спогади / Упор., вступ. ст. й іменний покажчик В. Шевчука. Київ: Видавн. дім «Києво-Могилянська Академія», 2011. С. 296.

²⁹ Белорусское слово. № 1. 1918, 1 (19) апреля. С. 1.

³⁰ Там само.

³¹ Там само.

«Основи державності Білорусі», відомої в історіографії як перша спроба наукового обґрунтування історичної закономірності самовизначення білоруського народу³². В перших числах «Білоруського слова» декларувався вихід іншого періодичного видання — газети «Белорусское эхо». Його забезпечення покладалося на споряджену до Києва делегацію БНР.

Білоруські делегати розташувалася в будинку № 17 на вулиці Великій Васильківській (готель «Таврида», кім. 28)³³. 5 квітня 1918 р. їх прийняли голова Центральної Ради Михайло Грушевський, міністр військових справ УНР Олександр Жуковський, а наступного дня — міністр внутрішніх справ УНР Микола Ткаченко³⁴. Водночас вони скерували до МЗС УНР ноту з запевненнями в почуттях «глибокої поваги та щирої братньої дружби» до «рідної України» та формулюванням проблеми щодо визначення меж Білорусі в її історично-етнографічних межах за участі білоруської делегації і надіслали тексти всіх трьох Статутних грамот БНР³⁵. Однак конкретної відповіді на порушені в ході зустрічей з українськими високопосадовцями питання О. Цвікевичу спершу отримати не вдалося.

У відповідь на ноту представників БНР Рада Народних Міністрів УНР 10 квітня 1918 р. обговорила питання про визнання БНР незалежною державою, щодо якого не було одностайної думки (йшлося про компетенцію державних органів щодо офіційного визнання зарубіжної держави, потребу з'ясувати політичне становище БНР та ставлення інших держав до цього питання); про надання білоруській делегації доступу до радіотелеграфу, встановлення прямої лінії між Мінськом і

³² Лебедева В. М., Скалбан В. В., Шумейко М. Ф. Довнар-Запольський и его наследие // Довнар-Запольский М. В. История Беларуссии. Мн.: Беларусь, 2003. С. 7.

³³ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 2.

³⁴ Архіви Беларускай Народнай Республікі / Рэд. С. Шупа. Т. 1. Вільня–Нью-Ёрк–Менк–Прага, 1998. Т. 1, кн. 1, с. 85–86.

³⁵ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 16–17.

Києвом та виділення грошової позики в розмірі 500 000 карб.³⁶ Голова РНМ УНР Всеволод Голубович ознайомив присутніх також зі змістом переданих делегацією БНР Статутних грамот Ради Першого Всебілоруського з'їзду до народу Білорусі й запропонував проект повідомлення української сторони щодо визнання незалежності БНР. Проте зауваження Сергія Шелухина та Григорія Сидоренка про те, що інформація про створення БНР стосується не лише української сторони, а й інших країн, а відтак є потреба з'ясувати їхню позицію в цьому питанні, вплинули на остаточне формулювання заяви РНМ УНР.

Йшлося в обговоренні також про потребу вислати делегатів до Мінська для детального ознайомлення з цією справою (М. Ткаченко) та необхідність доручити Міністерству закордонних справ УНР вивчити ставлення інших держав до визнання незалежності БНР (Г. Сидоренко). Відтак питання про незалежність Білорусі з розгляду було знято, а МЗС УНР отримало доручення надати відповідь білоруській делегації³⁷. Офіційна відповідь на ноту вийшла достатньо обережною. Вона містила інформацію про те, що «Рада Народних Міністрів УНР принципово нічого не має проти визнання Білоруської Народної Республіки незалежною і буде втілювати цю справу в життя законним шляхом»³⁸. Делікатність ситуації щодо офіційного визнання БНР, як зауважила білоруська дослідниця В. Лебедева, зумовлювалася сформульованими в Берестейському мирному договорі зобов'язаннями не визнавати «державних утворень на тимчасово окупованих територіях Росії, якою, згідно з формальним міжнародним статусом, була територія новопроголошеної БНР»³⁹. Залежність УНР від цих зобов'язань змушувала український уряд балансувати між бажанням допомогти братньому

³⁶ Українська Центральна Рада... Т. 2. С. 263.

³⁷ Там само.

³⁸ ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 67–68.

³⁹ *Лебедева В.* Витоки білорусько-українських відносин (весна 1918 р.) ... С. 643.

народові й позицією німецької адміністрації, котра набувала надзвичайних прав на українських теренах і не визнавала само-стійності БНР.

З'ясувати ставлення Німеччини до визнання незалежності Білорусі отримав доручення посланник УНР у Берліні О. Севрюк, призначений в березні 1918 р. для «тимчасового ведення всіх дипломатичних інтересів УНР»⁴⁰. Йшлося про отримання інформації «як німці дивляться на білоруську справу, і чи згодні вони визнати самостійну Білоруську Республіку»⁴¹ не опосередковано через німецького посла барона А. фон Мумма, а безпосередньо з Берліну. Інформацію передбачалося використати також під час переговорів із росіянами.

Однак початок переговорів про кордони давав підстави говорити про формальне визнання українською стороною БНР. Для ведення переговорів із білоруською делегацією було створено комісію в складі членів Центральної Ради Анастаса Ліхнякевича, Мирона Петрівського, Миколи Свідерського з повноваженнями: «Скріпити особливим актом державні кордони між Україною та Білоруссю»⁴². Олександр Цвікевич розумів важливість підтримки знаними в Україні діячами білоруського походження (І. Красковським, М. Довнар-Запольським) виконуваної делегацією місії, відтак залучав їх до активної співпраці. Одночасно зі створенням української комісії для ведення переговорів із БНР, очільник білоруської делегації, користуючись наданими йому Радою БНР повноваженнями, призначив консультантом делегації у справах переговорів з УНР із правом дорадчого голосу І. Красковського та М. Довнар-Запольського⁴³. В тій самій якості до роботи делегації долучився і керівник створеної в березні 1918 року Білоруської організації на тери-

⁴⁰ Історія української дипломатії... С. 105.

⁴¹ Там само. С. 153.

⁴² ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 9.

⁴³ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 3. Спр. 48. Арк. 2.

торії України Іван Курилович⁴⁴. Планувалося, що висловлювані під час переговорів вимоги попередньо обговорюватимуться з консультантами.

14 квітня 1918 р. О. Цвікевич реалізував перше завдання делегації: українська сторона виконала прохання щодо повідомлення через свій радіотелеграф про проголошення незалежності БНР та її прагнення розпочати переговорний процес із сусідніми державами щодо визначення лінії кордонів⁴⁵. Наступного дня УЦР розглянула пропозицію білоруської делегації щодо закупівлі українською стороною дров з попереднім авансуванням у 3000 000 карб. й доручила Міністерству продовольчих справ УНР увійти в переговори з державними чи громадськими інституціями Білорусі в справі закупівлі дров, видавши відповідний аванс⁴⁶. Виконувач обов'язків Державного контролера Д. Симонів висловив протест проти такої неоформленої торговельної операції⁴⁷.

Переговори української комісії та білоруської делегації розпочалися поза запланованим сценарієм. На відміну від запропонованого білоруською делегацією етнографічного принципу в визначенні кордонів, українська сторона наполягала на економічному та географічному. Зрештою переговорники дійшли консенсусу, прийнявши етнографічний принцип з урахуванням взаємних географічних та економічних інтересів. Не було згоди й щодо використання карти, за якою мали встановлюватися кордони: білоруси пропонували використовувати карти академіка Ю. Карського 1917 р. і професора С. Рудницького, а українці — карту професора Д. Шефера від німецького генштабу⁴⁸.

⁴⁴ *Лебедева В.* Витоки білорусько-українських відносин (весна 1918 р.) ... С. 643.

⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 62, арк. 8.

⁴⁶ Українська Центральна Рада. Т. 2. С. 280.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Див.: *Міхалюк Д.* Дипломатичні зносини Білоруської Народної Республіки та Української Народної Республіки і Гетьманату у світлі доку-

Впродовж 19–22 квітня 1918 р. делегація встигла провести чотири засідання з представниками УНР щодо усталення державних кордонів. Консультанти не брали участі в офіційних засіданнях, але активно долучалися до обговорення проблемних питань під час нарад співробітників делегації. Зокрема, в нараді 20 квітня 1918 р., в якій взяли участь О. Цвікевич, С. Рак-Міхайловський, І. Курилович і М. Довнар-Запольський, сумніви в потребі поспішності проведення переговорів без попереднього обговорення позиції з консультантами висловив І. Красковський. Він наполягав на «затягуванні» переговорів, розробленні тактики впливу на запланований переговорний процес УНР і РСФРР із метою примусити Україну обстоювати визнання Росією незалежності Білорусі, визнанні білоруського варіанту окреслення кордонів, без поступок українській стороні⁴⁹. Його позиція ґрунтувалася на тому, що жодна угода не може бути підписана до оголошення про офіційне визнання Україною незалежності Білорусі. Відтак він пропонував на наступному засіданні за участі українських представників зробити заяву про «неофіційність» переговорів та потребу додаткового узгодження лінії кордону, яка б задовольняла відповідні білоруські кола, а саме: по південним кордонам Мінської і Гродненської губерній. Щодо планованого ніби «захоплення» Україною білоруських земель висловити «рішучий протест» пропонував І. Красковський⁵⁰.

Подібну позицію висловлював М. Довнар-Запольський, який вказав на потребу демонстрації білоруською стороною активні-

ментів (березень–грудень 1918 р.) // Студії з архівної справи та документознавства. Київ, 2004. Т. 12. С. 107–114.

⁴⁹ Архівы Беларускай Народнай Республікі / Рэд. С. Шупа. Т. 1. Вільня–Нью-Ёрк–Менск–Прага, 1998. Т. 1, кн. 1. С. 112; *Міхалюк Д.* Беларуская Народная Республіка 1918–1920 гг.: ля вытокаў беларускай дзяржаўнасцы... С. 218.

⁵⁰ Архівы Беларускай Народнай Республікі / Рэд. С. Шупа. Т. 1. Вільня–Нью-Ёрк–Менск–Прага, 1998. Т. 1, кн. 1. С. 112.

шої позиції й наполяганні на дотриманні етнографічного принципу визначення кордонів. За його зауваженням, «уряд Української ради, хоч і висловив симпатію новому державному утворенню, виказав низку коливань і став виявляти імперіалістичні тенденції в сенсі легального захоплення південних частин Білорусії. Він вважав себе занадто міцним і замість того, щоб підтримати Білорусію, почав виявляти до неї територіальні претензії і відтермінував виконання обіцянок щодо матеріальної підтримки перед німецьким керівництвом»⁵¹. С. Рак-Михайловський зі свого боку констатував, що «період романтичних відносин українців до білорусів минув»⁵². М. Довнар-Запольський запропонував новий підхід до вирішення ситуації шляхом з'ясування ставлення до білоруської проблеми з боку Німеччини, Польщі та Росії, вважаючи, що Німеччина і Росія більше зацікавлені в Білорусі, ніж у сильній Україні чи зміцненні державних позицій Польщі, а Польщі й Україні потрібна Білорусь як самостійна держава з огляду на велику протяжність кордонів із більшовицькою Росією.

Однак зміна тактики переговорів, підтримана в Мінську, не привела до успіху. За зауваженням М. Довнар-Запольського, білоруська сторона втратила інтерес до переговорів через територіальні претензії УНР та зволікання щодо виконання обіцянки про матеріальну підтримку перед німецьким урядом⁵³. Здобутками білоруської місії, яка опиралася на місцеву білоруську раду, він уважав «опротестування захоплення українцями південних повітів Білорусі», «обстоювання права білорусів на самовизначення на тій частині території, де переважали білоруси», «боротьбу проти українізації повітів, обстоювання білоруської школи», «досягнення відправлення в білоруські повіти

⁵¹ Довнар-Запольський М. В. История Белорусии... С. 558.

⁵² Див.: Пашкевич А. Сьмон Рак-Міхайлоўскі: старонкі жыцця і дзейнасці // Куфэрак Віленшчыны. 2007. № 1 (12). С. 4–30.

⁵³ Довнар-Запольський М. В. История Белорусии... С. 558.

українських комісарів з числа природних білорусів»⁵⁴. Зі складеним М. Довнар-Запольським «меморіалом», у якому обґрунтовувалися історичні засади державності та економічної незалежності Білорусі, члени офіційної білоруської делегації відвідали посла Німецької імперії А. фон Мумма, сподіваючись переконати в політичному (потребі збереження цілісності території БНР і підтримки державного будівництва) та економічному (як імпортера сільськогосподарських товарів та ринку збуту для товарів німецького виробництва) значенні БНР для Німеччини. Проте німецька позиція щодо визнання незалежності БНР залишалася незмінною. Через кілька днів остаточно зупинилися й переговори з УНР через прихід до влади в Україні 29 квітня 1918 р. гетьмана Павла Скоропадського.

На відміну від складності й низької результативності переговорів білоруської делегації з українською стороною з політичних питань, в економічній сфері було досягнуто в цей час певного успіху⁵⁵. Він виявився зокрема в погодженні відкриття Білоруського торгового представництва в Києві⁵⁶. Народний Секретаріат БНР затвердив статут, персональний склад та місце перебування Торговельної палати 24 квітня 1918 р. Мета її діяльності визначалася як організація товарообміну з УНР, зокрема закупівель хліба та інших товарів. Місцем розташування Торговельної палати було визначено Київ⁵⁷. У структурі нового органу виокремлювалося управління в складі голови, заступників, юрисконсульта і двох членів; «технічного апарату» (завідувач, помічники, спеціальні агенти) та членів, якими могли бути лише громадяни БНР (фахівці в сфері торгівлі, промисловці, науковці), функції консультантів мали право виконувати

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Див. зокрема: *Кукса А.* Українська дипломатія починалась в Беларусі // *Беларусская думка.* 2012. № 11. С. 68–74.

⁵⁶ АБНР, т. 1, ч. т. 1, № 369, с. 146; *Довнар-Запольский М.* История Белоруссии... С. 562–563.

⁵⁷ НАРБ. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 166. Арк. 55–56.

й не громадяни БНР⁵⁸, передбачалося створення статистичного відділу та консультаційного бюро.

На Торговельну палату в Києві покладалися завдання підготовки для Народного Секретаріату БНР аналітичної інформації про стан торгівлі та промисловості УНР, збирання даних про білорусько-український товарообмін та інформування зацікавлених сторін, формулювання пропозицій щодо розвитку двосторонніх торговельно-економічних відносин, приймання замовлень на товари масового вжитку та здійснення організаційних заходів щодо виконання цих замовлень, проведення в УНР виставок білоруських товарів. Водночас Торговельній палаті надавалися повноваження представництва економічних інтересів БНР в УНР і обмежені консульські функції, пов'язані з захистом інтересів білоруських громадян та утворених ними підприємства, в тому числі й в арбітражних судах⁵⁹. Фінансування діяльності Торговельної палати передбачалося здійснювати з кількох джерел: коштом Народного Секретаріату БНР та відрахуваннями з прибутку за виконання договорів, а кошторис підлягав затвердженню урядом⁶⁰.

Відкрита як «офіційна установа білоруського уряду, визнана українським урядом»⁶¹ Білоруська торговельна палата з товарообміну на території України⁶² (переважно називалася скорочено — Білоруська торговельна палата), декларувала намір налагодження товарообміну між УНР та БНР, насамперед товарами масового споживання й запрошувала до співпраці установи, фірми й приватних осіб. Спершу вона розташувалася в приватному приміщенні Ф. Г. Базаревича на вулиці Троїцькій (нині — провулок Рильський) в будинку № 4, кв. 1. Очолив установу

⁵⁸ Вольная Беларусь. 1918, 26 мая. № 16. С. 3.

⁵⁹ НАРБ, Ф. 325. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 197.

⁶⁰ Там само. Арк. 196.

⁶¹ НАРБ, Ф. 325. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 129.

⁶² ЦДАВО України. Ф. 1118. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 21.

професор Митрофан Довнар-Запольський, котрий утім не залишав викладацької роботи.

Посаду заступника голови Білоруської торговельної палати обійняв Федір Бурчак — достатньо авторитетна в Києві людина. На той час він мав тривалий досвід діяльності у Київській міській управі (в тому числі як заступника київського міського голови і міського голови) та лікарської практики, зокрема боротьби з епідемією тифу в Києві. Випускник медичного факультету Університету св. Володимира, Ф. Бурчак розпочав практичну діяльність сільським лікарем Скричанської дільниці Мозирського повіту Мінській губернії⁶³, 30 вересня 1887 р. його було відряджено до Мінських богоугодних закладів і переведено на посаду сільського лікаря Річицької дільниці. Впродовж 10 років він працював у Білорусі, в серпні 1899 р. разом із дружиною — дворянкою Вірою Летецькою та трьома синами приїхав до Києва, де отримав посаду лікаря при Київській духовній семінарії.

Від 22 січня 1904 р. він обирався членом Київської міської управи, очолював відділ в справах місцевого господарства, а від 1908 р. виконував обов'язки заступника Київського міського голови, в червні 1915 р. став гласним Київської міської думи, через рік отримав звання статського радника, в 1916 р. очолив Київську міську управу. Ф. Бурчак мав нагороди орденом св. Станіслава 2 і 3 ступеня, св. Анни 2-го ступеня, був членом опікунської ради Київського 1-го комерційного училища, головою опікунської ради Київської лісової гімназії, головою міської училищної комісії, членом Київського Комітету Всеросійського Союзу Міст. У січні 1917 р. він очолив Особливий комітет по завідуванню в Києві госпіталем № 1, де здобував хірургічну практику П. Тремпович, та Києво-Подільський Христовоздвиженський лазарет, за «отлично-усердную службу и труды поне-

⁶³ Державний архів м. Києва. Ф. 163. Оп. 34. Спр. 92. Арк. 97.

сенные во время военных действий» був нагороджений орденом св. Рівноапостольного кн. Володимира четвертого ступеня⁶⁴.

Обов'язки юрисконсульта та члена правління палати виконував Григорій Базаревич, членом правління був Іван Курилович, секретарем — підпоручик Ричард Хергет⁶⁵, який опинився в Києві в травні 1916 р. після поранення в ході боїв Першої світової війни у районі Барановичів на Північно-Західному фронті⁶⁶. До складу правління увійшли також очільник Гомельської повітової управи, землевласник Ф. Мухортов, представники київських білоруських національних організацій: В. Бичинський, А. Головинський; правники: В. Згорський, А. Копистенський, К. Теренецький та ін. Білоруська торговельна палата пропонувала «вигідні умови» білоруським виробникам щодо представництва їхніх інтересів для продажу в Україні товарів і планувала «виклопотати право» на вивезення до Білорусі продуктів продовольства⁶⁷. Планувалося також встановити в Києві контакт із урядами Дону і Кубані для організації закуплі там пшениці, солі, городини.

В квітні 1918 р. у Києві було створено ще одну організацію, яка мала відношення до захисту інтересів білоруських громадян і претендувала на фінансову допомогу з боку УНР. Сприяння повернення на батьківщину біженцям-білорусам мала своїм завданням білоруська біженська організація — Центральний білоруський комітет допомоги жертвам війни. Її очолив Володимир Ходкевич. Комітет визнав біженецький Департамент із правом брати участь у біженських нарадах і навіть надав аванс у сумі 5 000 карб. на задоволення перших потреб⁶⁸. Однак це визнання не було забезпечено відповідними актами. 20 квітня 1918 р.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ НАРБ. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 56.

⁶⁶ Русское слово. 1916, 3 (16) червня. № 127.

⁶⁷ НАРБ. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 56.

⁶⁸ ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 3. Спр. 32. Арк. 1а–1б.

500 00 карб. було виплачено О. Цвікевичу на подорож з біженецьких справ до Росії⁶⁹.

Окрім представництва БНР, у Києві активізували свою діяльність представники інших державних утворень, що виникли після розпаду Російської імперії. Цьому певною мірою сприяла розіслана на початку грудня 1917 р. урядам новоутворених республік нота Генерального Секретаріату УНР, що містила заклик до урядів Південно-Східного Союзу, автономного Сибіру. Крайового Закавказького комітету, автономного Криму, Білорусі, автономної Молдови утворити спільний уряд на засадах федерації⁷⁰.

Особливою формою спеціальних представництв стали військові комісаріати. Їх було створено при українському уряді для захисту вояків колишньої Російської імперії різних національностей, вивільнених з фронтів під час завершального етапу Першої світової війни, та організації переправлення їх на батьківщину. Першими військових комісарів призначили Грузія і Вірменія. Вже у грудні 1917 р. Грузинська Національна рада делегувала до Києва свого представника в статусі військового комісара при Центральній Раді. За голову ради телеграму про призначення на цю посаду депутата Всеросійських установчих зборів, голову Одеської міської думи (з травня по грудень 1917 р.), лікаря за освітою (випускника медичного факультету Харківського університету) Івана Лордкіпанідзе підписав член Особливого Закавказького комітету, майбутній міністр закордонних справ Грузії Акакій Чхенкелі⁷¹. Однак призначений комісар не встиг розпочати діяльність. У зв'язку з від'їздом до Петрограда для участі у відкритті установчих зборів І. Лордкі-

⁶⁹ ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 3. Спр. 4. Арк. 4.

⁷⁰ Нота Генерального Секретаріату // Нова Рада. 1917, 9 грудня. Ч. 204. С. 2.

⁷¹ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 12.

панізде передав свої повноваження Давиду Вачеїшвілі⁷². До активної роботи його спонукав наказ по Київському військовому округу № 1759 від 31 грудня 1917 р. щодо театру військових дій, який передбачав упродовж 14 днів залишити територію України цілій категорії осіб грузинської колонії Києва, що не мали можливості виїхати в Грузію. Якщо ці особи мали зброю, вони підлягали обеззброєнню. Не очікуючи закінчення визначеного терміну, комісар Грузії Д. Вачеїшвілі звернувся 9 січня 1918 р. до генерального секретаря з міжнародних справ з проханням залишити зброю грузинським громадянам для самозахисту. Спробу їх обеззброєння він трактував як порушення особистих прав іноземних підданих. При цьому нагадував, що в Грузії проживає не одна тисяча українців, які «ніяким обмеженням громадянських прав ще не підлягали і підлягати не будуть»⁷³.

Однак негайної відповіді очільник Комісаріату при Центральній Раді з військових справ Грузії не отримав. 15 січня 1918 р. Д. Вачеїшвілі написав про те, що «вважаючи здійсненим фактом оголошення незалежності України четвертим універсалом УЦР», він як військовий комісар і офіційний представник Грузинської Національної Ради доводить до відома міністра закордонних справ, що бере на себе охорону прав громадян Грузії, які проживають в Україні, і вимагає, щоб всі дії українського уряду щодо грузинських громадян (реквізиції, арешти, обшуки) не здійснювалися без попереднього повідомлення представникові Грузинського народу і без присутності грузинського комісара⁷⁴.

Того ж дня він скерував до МЗС проект договору між урядом УНР і Грузинським військовим комісаріатом з вимогою запро-

⁷² Комісар Грузії при Українській Центральній раді // Нова Рада. 1918, 4 січня. Ч. 2. С. 3.

⁷³ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 1–1 зв.

⁷⁴ Там само. Арк. 2.

сити представників комісаріату для його обговорення⁷⁵. Текст включав питання формування а матеріального забезпечення грузинських частин на території УНР з грузинів-військовиків, які перебували там через обставини військового часу; перевезення цих частин по мірі їх формування на територію Грузії; в разі оголошення мобілізації Національною Радою Грузії формування з призваних грузинів, що перебувають на території України, команд і переправлення їх у Грузію⁷⁶. Комісія в складі представників військового міністерства УНР Колоса, МЗС УНР — В. Дяконенка, грузинського військового комісара Д. Вачейшвілі, членів комісаріату д-ра Храмелова і штаб капітана Сванідзе, члена виконкому колонії грузин у Києві Коганашвілі узгодили проект договору.

Документ визначав повноваження і права грузинського представництва та унормовував умови перебування грузинських вояків на території УНР і повернення їх додому. Уряд УНР мав визнати Грузинський військовий комісаріат на Україні правоможним органом Національної Ради Грузії з консульськими повноваженнями. На нього покладався захист інтересів грузинських частин, що формуються, а також усіх грузинських громадян, що перебувають на території України. Матеріальне забезпечення комісаріат очікував від української сторони: передбачалося надання для потреб комісаріату приміщення з опаленням і освітленням для управління комісаріату і його членів, доступу до засобів зв'язку з фронтами, Кавказом, з містами України і Росії; всіх видів довольства під час перебування грузинів на території України і на шляху в Грузію та проїзних документів; організації етапно-евакуаційних пунктів із відповідним забезпеченням тощо. Всі воїни-грузини підлягали військовому комісару Грузії, без посередництва якого заборонялася їх демобілізація, роззброєння, пересування. Застерігалось право грузинів зберігати озброєння і матеріальну частину, коней і все

⁷⁵ Там само. Арк. 3.

⁷⁶ Там само. Арк. 4.

інше майно тієї частини, до складу якої входять, якщо така частина є, а якщо немає — забезпечення всіма предметами розпорядженням Військового міністерства з відповідних установ пропорційно кількості грузин, що перебувають у цій групі; видавати на запит грузинського комісара потрібні йому кошти. Грузинська сторона жодних зобов'язань на себе не брала, окрім обіцянки відшкодувати витрати, пов'язані з утриманням грузинів, «тією федерацією, до складу якої увійде Грузія, або Національною Радою Грузії в розмірі, визначеному спеціальною комісією з преставників обох націй»⁷⁷. При цьому з загальної суми вираховувалися кошти, витрачені для формування українських частин на Закавказзі Крайовою владою Закавказзя чи Національною радою Грузії.

Під час обговорення проекту Грузинський військовий комісаріат наполягав на включенні пункту про те, що у разі укладання сепаратного миру УНР із центральними державами, ця угода залишається в силі, але уряд України зобов'язується надати впродовж двох місяців рухомий склад для відправлення всіх воїнів і мобілізованих грузин за межі УНР⁷⁸. Текст договору завізував генеральний секретар міжнародних справ О. Шульгин із застереженням виключити пункти, які не можна виконати з технічної точки зору, вставити слово «за можливістю» і передати на експертизу до військового міністерства⁷⁹.

Аналогічні завдання стояли перед Вірменським військовим комісаріатом, сформованим 7 січня 1918 р. Його очолив капітан А. Тонієв-Тонянц, помічником комісара став Лев Салтиков⁸⁰. Завдання комісаріату окреслювалися як взаємодія з українською владою і захист прав та інтересів всіх військовиків-вірмен; виокремлення таких осіб із всіх частин, установ, закладів фронтів і губерній УНР, Бесарабської і Кримської республік; формування

⁷⁷ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 4–5.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Там само. Арк. 7 зв.

⁸⁰ Там само. Арк. 7.

вірменської міліції з вірмен призовного віку і переправлення цієї міліції та вірмен-військовиків на Закавказзя⁸¹. Підпорядковувався комісаріат Центральній вірменській національній раді та Вірменському військовому верховному комісару⁸².

Спершу комісаріат розташувався на четвертому поверсі будинку колишнього комерційного клубу, на розі Хрещатика і Олександрівської вулиці. В своєму першому зверненні до української сторони комісар просив повідомити всі офіційні установи УНР про створення комісаріату та очікував сприяння в його діяльності, потребував дозволу користуватися прямим телефонним зв'язком з містами УНР, Доном і Кавказом, розташування у відповідному приміщенні, забезпечити безперешкодне обслуговування всіма поштово-телеграфними установами УНР службових та військових телеграм, а також поштових відправлень з печаткою Вірменського військового комісара. Йшлося також про надання членам вірменського комісаріату можливості не підлягати обшуку, виселенню та обеззброєнню⁸³. На звернення вірменського комісара Генеральне секретарство міжнародних справ скерувало клопотання до коменанта м. Києва та Комісії з розквартирування військ і установ УНР щодо надання комісаріату 5-6 кімнат в одному з київських готелів⁸⁴.

13 січня 1918 р. Вірменський військовий комісаріат подав до МЗС УНР проект договору, підготовлений за аналогією до договору грузин⁸⁵. Перший пункт договору вимагав визнання урядом УНР Вірменського військового комісаріату правоможним органом Національної Ради Вірменії. Організовані на території УНР Вірменським військовим комісаріатом команди із вірменських вояків і вірмен, що призивалися в лави вірменської народної міліції для переправлення на свою територію, перед-

⁸¹ Там само. Арк. 1.

⁸² Там само.

⁸³ Там само. Арк. 1 зв.

⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 4. Спр. 18. Арк. 8.

⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1–3.

бачалося зосереджувати на етапно-евакуаційних пунктах, вказаних українським урядом за погодженням з Вірменським військовим комісаріатом. З метою убезпечити вірмен-воjakів від обеззброєння, вірменська сторона копіювала запропонований грузинським комісаріатом пункт про зберігання у воjakів озброєння і матеріальної частини, коней і всього іншого майна своїх частин. Окремими пунктами визначалася відповідальність українського військового міністерства за забезпечення військовиків всім необхідним, у тому числі всіма видами доволства, приміщенням з опаленням і освітленням для управління комісаріату і його членів, доступом до засобів зв'язку з фронтами, Кавказом, з містами України і Росії (використання прямого телефонного зв'язку, відправлення військових телеграм, військової пошти). Вірменський комісаріат брав на себе охорону інтересів команд вірменської міліції і військових команд, а також усіх вірменських громадян, що перебували на території України. Окремим пунктом застерігалось, що Вірменський військовий комісаріат наполягав на включенні пункту про те, що у разі укладання сепаратного миру УНР із центральними державами, ця угода залишається в силі, але уряд України зобов'язувався надати впродовж двох місяців потяги для відправлення всіх воїнів і призваних вірмен за межі України⁸⁶. О. Шульгин щодо політичного боку тексту договору зауважень не мав, вказував лише на деякі технічні недоліки⁸⁷.

Не отримавши пропозицій щодо надання приміщення, 15 січня 1918 р. А. Тонієв-Тонянц звернувся до міністра закордонних справ щодо сприяння в терміновому виданні розпорядження про звільнення приміщення контори і складу Кавказьких мінеральних вод на Фундуклеївській вулиці, 19 і надання цього приміщення в розпорядження вірменського комісаріату⁸⁸. Комісар заявив, що він є представником Республіки Вірменія а не —

⁸⁶ Там само. Арк. 1–2.

⁸⁷ Там само. Арк. 2.

⁸⁸ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 4. Спр. 15. Арк. 126.

Вірменської Республіки і просив уважно ставитися до цього питання⁸⁹. Він подав окреме звернення до Міністра закордонних справ УНР, в якому вимагав, щоб назву держави, яку він представляє, вказували в кореспонденції лише в такий спосіб⁹⁰.

Про початок роботи грузинського і вірменського комісаріатів як правоможних органів Національної Ради Грузії та Центральної вірменської військової влади в Тифлісі 16 січня 1918 р. було сповіщено народне міністерство пошт і телеграфу, судових справ, міністерство продовольчих справ з проханням сприяти в їхній діяльності⁹¹. Співробітники комісаріатів отримали посвідчення за підписом О. Шульгина, в якому вказувалося, що вони «трусу і обеззброєнню не підлягають»⁹². Однак до захоплення Києва більшовиками повноцінно розгорнути роботу комісаріатів не вдалося. Під час відступу більшовиків охорону Києва взяли на себе грузинські та вірменські загони. 25 лютого 1918 р. Д. Вачейшвілі отримав телеграму про призначення його Комісаром з військових і цивільних справ Грузії⁹³.

З поверненням у Київ уряду УНР іноземні представники відновили контакти з зовнішньополітичним відомством. Першим до МЗС УНР звернувся 8 березня 1918 р. А. Тонієв-Тонянц з проханням реалізувати положення підписаного 13 січня 1918 року угоди УНР з Вірменським військовим комісаріатом й не виконаним через вторгнення більшовиків. Йшлося про сприяння в виконанні поставлених перед комісаріатом завдань, про відкриття на його ім'я кредиту, необхідного для утримання і відправки в Закавказзя вірменських команд, що перебувають у різних містах України, про надання пересувного складу для

⁸⁹ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 4.

⁹⁰ Там само. Арк. 14–14 зв.

⁹¹ Там само. Арк. 5, 15, 16.

⁹² ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 4. Спр. 18. Арк. 6–7.

⁹³ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 11.

відправлення вірмен-міліціонерів на Закавказзя, про дозвіл користуватися прямим проводом з містами України і Росії⁹⁴.

Було відновлено й спроби отримати належне приміщення. 15 березня 1918 р. представник контрагента Кавказьких мінеральних вод Ованес Арутюнянц від імені Київської вірменської колонії звернувся через військового комісара до міністра закордонних справ про сприяння створенню кооператива. В такий спосіб київські вірмени планували боротися з подорожчанням продуктів першої необхідності, що відбувалася через спекуляцію. Статут кооперативу вірмен затвердили. Через брак приміщень власник контрагента Кавказьких мінеральних вод Я. Гукасон передав для офісу кооперативу своє приміщення на вул. Фундуклеївській, 19. Прохання полягало в тому, щоб це приміщення звільнило приватне книговидавництво «Вернигора»⁹⁵. Водночас, вказуючи на розвиток торгівлі і промисловості в УНР як на одне з завдань Центральної Ради, Ованес Арутюнянц подав пропозиції щодо організації торгівлі кавказькими мінеральними водами. «Випробовування війною», за його словами, розхитало вкінці торгівлю і промисловість, і тому потребувалося напруження всіх зусиль, щоб призупинити руїну і закласти ґрунт для розвитку і процвітання промисловості в УНР.

Він пропонував розвивати торгівлю кавказькими мінеральними водами, започатковану 1909 р., оскільки лікування водами потребувала велика кількість хворих і поранених в Київській, Волинській і Подільській губерніях. У Катеринославській, Полтавській, Харківській та Таврійській губерніях створювалися заводи для вироблення штучної води. Враховуючи такі об'єктивні обставини, О. Арутюнянц наголошував, що справа охорони здоров'я і експлуатації води має перейти з приватних рук до держави шляхом встановлення взаємовідносин Генерального Секретаріату з контрагентом управління Кавказьких мін вод та

⁹⁴ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 2, 7–7 зв.

⁹⁵ Там само. Арк. 10.

укладання з ним договору про постачання води з надходженням прибутку на рахунок Генерального Секретаріату. При цьому пропонувалося встановити контроль Головної контори в Києві за постачанням кожного замовлення. Перспективним завданням він вважав врегулювання поставок та організацію складів у Києві, звідки розподілялася б вода в інші міста. Деталі організації він пропонував викласти після отримання принципової згоди Генерального Секретаріату, наголошуючи на важливості свого досвіду роботи від самого початку. Віза на листі «Додати все листування» свідчила про інтерес до пропозиції, однак організувати вчасно товарообмін не вдалося⁹⁶.

16 березня 1918 р. Рада Народних Міністрів УНР розглянула на своєму засіданні питання про виїзд вірменських і грузинських загонів з Києва і ухвалила рішення організувати їх виїзд за межі України без зброї⁹⁷. 19 березня з дозволу української і німецької влади з Києва виїхав перший ешелон воїнів-грузин. Проте через різні перешкоди потяг ледве дістався станції Знаменка й зупинився. Д. Вачеїшвілі негайно звернувся до відповідних органів з проханням забезпечити якнайшвидший і безперешкодний рух ешелону до кордонів УНР. Зокрема просив видати відповідне посвідчення на проїзд із Києва до ешелону полковнику Панову з двадцятьма вояками-грузинами; посвідчення для пропуску через кордон парламентарів від ешелону для переговорів з більшовиками в кількості семи осіб під керівництвом Каргинова; безперешкодну перепустку для всякого технічного майна ешелону, в тому числі автомобілів, що перебувають при ешелоні, по території України і через кордон⁹⁸. Всі його прохання було оперативно вирішено.

23 березня 1918 р. грузинська і вірменська дружини отримали дозвіл на вільний проїзд по території УНР з усім майном, крім зброї, за маршрутом, який мав начальник потягу, а також

⁹⁶ ЦДАВО України. Ф. 1118. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 75.

⁹⁷ ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 2. Спр. 18. Арк. 14.

⁹⁸ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 12.

персонально — полковник М. Ломідзе та А. Тонієв-Тонянц⁹⁹. У зв'язку з поставленими умовами А. Тонієв-Тонянц просив прислати до приміщення комісарату, який досі розташовувався в колишньому комерційному клубі на розі Хрещатика і Олександрівської, приймальника для приймання зброї, що залишилася після відправлення вірменської дружини¹⁰⁰. Виїзд вояків-вірмен комісаріат, очікуючи на позичку від українського уряду, організовував за рахунок внутрішньої позички. 8 квітня 1918 р. А. Тонієв-Тонянц нагадав міністру закордонних справ, що на території УНР перебуває тисяча воїнів-вірмен, сотні офіцерів і лікарів без засобів для існування, бо 3-4 місяці не отримували коштів. Вірменський комісар просив якомога швидше надати кредит, бо «щодня становище воїнів-вірмен стає катастрофічнішим»¹⁰¹.

Грузинський комісаріат діяв активніше. 5 квітня 1918 р. грузинські представники скористалися іншим видом транспорту: на запит Д. Вачеїшвілі було отримано від української і німецької влади дозвіл на переліт двох осіб (пілота — військового льотчика поручника Синицина) і пасажира (начальника штабу комісаріата капітана Сванідзе)¹⁰². 16 квітня перепустку на виліт надали вже Д. Вачеїшвілі. 25 квітня 1918 р. тимчасово виконувачем Комісара Грузії в Україні було призначено Н. Брегвадзе¹⁰³.

Окрім грузинських і вірменських загонів, на території УНР перебували мусульманські війська. Особливий мусульманський батальон розташовувався в м. Рівному, де він ніс караульну службу, 1-й мусульманський стрілковий корпус (точніше, його кадри і майно) розташовувалися в районі Рибниці і Тирасполя. Всього 6 500 осіб. Надалі вони мали скласти ядро майбутнього

⁹⁹ Там само. Арк. 2.

¹⁰⁰ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 11.

¹⁰¹ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 7.

¹⁰² Там само. Арк. 11.

¹⁰³ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 1.

мусульманського війська Поволжя і Криму, однак згідно з постановою РНМ УНР, застосованою вже до інших національних військ, їх мали обеззброїти і розформувати¹⁰⁴. 27 березня 1918 р. міністр закордонних справ отримав прохання від Всеросійського мусульманського військового шуро (ради) (Хрещатик, 41, кв. 12) з проханням не роззброювати мусульманські війська, які перебувають на українській території. У зверненні викладалося прохання дозволити їм тимчасове перебування на території України; прийняти їх на довічність, в тому числі грошове від українського інтенданта, причому командир 1-го мусульманського корпусу мав забезпечити відшкодування Урядом Поволжя або іншими повноважними урядами всіх видатків; дозволити мусульманським частинам перейти зі зброєю в Крим. Київський представник шуро полковник Д. Туган-Мирза-Барановський зауважував, що роззброєння мусульманських військ складе вкрай погане враження на мусульман Поволжя і Криму і відкладе на тривалий час встановлення дружніх відносин мусульманських народів до України. Віза М. Любинського «Передати Ніщенченкові для обговорення в військовій раді. 27.03.1918» не спонукала до негайних дій, тому вирішення питання гальмувалося¹⁰⁵. Після повторного звернення 18 квітня 1918 р.¹⁰⁶ 29 квітня канцелярія генерального писарства повідомила МЗС УНР про те, що Рада Народних Міністрів УНР на засідання 19 квітня відхилила прохання мусульманського комітету шуро пропустити татарські війська на Крим¹⁰⁷.

На початку квітня до Києва з Одеси прибув Венамін Песоцький, який виконував обов'язки головного військового комісара Сибірської Обласної Ради — уряду Сибіру. Попри те, що Томська рада робітників і солдатів в січні 1918 року розіграла Сибірську Обласну Раду, але з її доручення далі діяв Тим-

¹⁰⁴ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 23.

¹⁰⁵ Там само. Арк. 24.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Там само. Арк. 31.

часовий Автономний Уряд Сибіру, відтак утворилося двовладдя. Звернення В. Пісоцького до українців зумовлювалося потребою вирішення питання просування сибірської бригади з Румунського фронту територією України. В. Песоцький провів переговори з представниками українського уряду, зокрема з прем'єром В. Голубовичем, військовим міністром О. Жуковським, начальником генерального штабу О. Сливинським, головним начальником військових постачань України генералом Стопкинним, представником Комітета союзу міст І. Кириловичем. Прем'єр-міністр визнав за бригадою, що перебуває в Одесі повне право на прохід через Україну з гарматами і майном. Решту майна вирішено облікувати, встановити охорону складів, визначити, що самовільно вивезено австрійцями і німцями, та вимагати компенсації за це майно. Щодо сибірського майна, залишеного на території Румунії і Бессарабії, під час зустрічі домовилися створити спеціальну комісію. Не менш важливим питанням, яке намагався вирішити сибірський представник, полягало в відкритті етапного пункту для сибіряків у Києві, де вони б мали приміщення і їжу. Такий етапний пункт уже існував в Одесі. Під час переговорів йшлося також про створення в Києві при уряді УНР особливого представництва в складі п'яти осіб, визначених військовим комісаром. Безперечною була участь у складі представництва виконувача обов'язків військового комісара Сибіру при Київському окрузі, яку обійняв полковник К. Швамберг¹⁰⁸. Головний «козир» сибірського представника для пояснення важливості Сибіру для України складало економічне і «колонізаційне» питання щодо подальшої перспективи для переселення туди українців на вільні землі.

У грудні 1917 р. скерував до Києва свого представника і уряд Південно-Східного Союзу — заснованого 20 жовтня 1917 р. об'єднання з метою створення козацької автономної республіки кубанського, донського, пітерського та астраханського військ і

¹⁰⁸ Сибирь і Украина (из беседы) // Одесский листок. 1918.8 апреля (24 марта). № 63. С. 2.

народів Кавказу¹⁰⁹. Ним став авіатор, організатор Першого Кубанського авіазагону, генерал В'ячеслав Ткачов. Зближенню Кубані і Дону сприяло неприйняття козаками більшовицької ідеології, в людиноненависницькій сутності якої вони вже переконалися. Для УНР важливим зокрема було встановлення торговельних відносин з Кубанським краєм. Відповідно до укладеної з кубанським урядом угоди УНР мала отримати від Кубані 1 000 000 пудів хліба в обмін на 100 000 пудів цукру¹¹⁰. Однак доправити товари було непросто. На початку січня київська преса повідомляла, що в одному з чорноморських портів стоять два транспорти, навантажені українським цукром для Кубані, в обмін на які Кубань має прислати Україні жир, нафту і пшеницю¹¹¹. 13 (28) березня 1918 р. В. Ткачов звернувся до міністра закордонних справ УНР щодо надання права на отримання телеграм простих і шифрованих і права користуватися прямими проводом для контактів зі своїм урядом¹¹², а також просив клопотати перед міністром фінансів щодо дозволу на отримання з банків з його поточного рахунку грошей без обмеження суми. Звернення зумовлювалося тим, що банки видавали по двісті рублів на тиждень з поточних рахунків. Обійтися цими грошима для ведення справ представництва він не міг¹¹³.

Створення представництва Азербайджанської Республіки в Києві ініціювало студентське азербайджанське товариство на чолі з уродженцем міста Шуша, випускником юридичного факультету Університету св. Володимира в Києві Юсифом Ве-зіровим (Чеменземинлі). Після лютневої революції 1917 р.

¹⁰⁹ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 1–2. Уряд Південно-Східного Союзу було створено 16 листопада 1917 р.

¹¹⁰ Договір України з Кубанню // Нова Рада. 1917, 20 грудня. Ч. 213. С. 2.

¹¹¹ Товарообмін між Україною і Кубанню // Нова Рада. 1918, 6 січня. Ч. 4. С. 3.

¹¹² ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 5.

¹¹³ Там само. Арк. 6.

Юсиф Везіров повернувся з Галичини, куди його закинула доля під час Першої світової війни. Попри перебування в евакуації разом із Університетом св. Володимира в 1915 р. у Саратові та роботу в Саратовській судовій палаті, він все-таки приїхав до Києва, звідки вирушив на фронт. Псевдонім «Чеменземинлі» Ю. Везіров взяв на честь назви села, де проживали три брати, які допомогли його родині після передчасної смерті батька¹¹⁴. Однак азербайджанський уряд відповідної ініціативи за доби Центральної Ради не виявив¹¹⁵.

Про надання повноважень тимчасово представляти інтереси Литви при уряді УНР клопоталася Литовська Національна Рада. Литовське представництво розташувалася в кв. № 6 на вулиці Великій Житомирській, 10. 12 березня 1918 р. від ради до МЗС УНР надійшло подання про надання таких повноважень інженеру Іосифу Янкевичу¹¹⁶. Причина потреби відкрити представництво в Києві пояснювалася віддаленістю від загальнонаціональних органів Литви через відсутність зносин із Воронежем, де працювала Литовська національна рада в Росії, та Вільно, а також потребою захисту прав громадян литовської національності в УНР¹¹⁷. На українській території перебували евакуйовані литовські організації з Ковенської, Віленської, Сувалківської та частин Гродненської губерній: технічне училище, евакуйоване з Вільно працювало в м. Конотоп; Віленське військове училище, Сувалківська жіноча гімназія, Дирекція народних училищ Сувалківської губернії перебували в Полтаві; Вейверська учительська гімназія працювала в м. Ахтирка; Тельшевська гімназія

¹¹⁴ Детальніше див.: *Гасымлы М. Дж, Купчик О. Р., Дамиров А. У.* Українско-азербайджанские политические отношения: история и современность. Изд. второе, испр. и дополн. Киев: Изд. дом Дмитрия Бурого, 2004. С. 98.

¹¹⁵ Детальніше див.: *Гасымлы М. Дж, Купчик О. Р., Дамиров А. У.* Українско-азербайджанские... С. 82–86.

¹¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 9.

¹¹⁷ Там само.

— в Коростені, Віленська лікарня для душевнохворих — у Слов'янську. Всі матеріальні ресурси цих установ належали Литовській Державі, але деякі з евакуйованих установ робили спроби виїхати далі в Росію. В зв'язку з цим голова Литовської національної ради звернувся до міністра закордонних справ УНР з проханням вжити заходів щодо охорони цих установ до їх реевакуації в Литву¹¹⁸.

Наприкінці березня 1918 р. подало клопотання про визнання повноважень представництво ще однієї молодого республіки — Національна Рада Латвії, якому доручалося тимчасово захищати інтереси громадян Латвії в Україні «до організації урядовою дорогою дипломатичних зносин між Україною і Латвією», тим самим — виконувати консульські обов'язки. Завдання Національної Ради Латвії полягали в організації евакуації та захисті прав уродженців Латвії, видаванні посвідчень про латвійське громадянство¹¹⁹. Установа розташувалася на вул. Тургенівській, буд. 55. Одночасно виник і Латиський центральний комітет. Та за доби Центральної ради вони не розгорнули повноцінно своєї діяльності, але зберегли свій статус після приходу до влади гетьмана Павла Скоропадського.

* * *

Таким чином, за доби Української Центральної Ради розпочалися реальні кроки до започаткування Україною двосторонніх відносин із країнами, створеними на «уламках» Російської імперії. Як зауважував О. Шульгин: «Блискучий розвиток нашої державности, який на певний час зробив Україну «оазисом» серед всеросійського безладдя звернув на себе загальну увагу. До Києва стали наїздити делегації від різних частин колишньої імперії царів і з захопленням дивитись на ту організаційну роботу, яка перейнята була всенароднім ентузіазмом. Дивитись і

¹¹⁸ Там само. Арк. 11 зв.

¹¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 6–6 зв.

потім робити спроби досягти того ж й своїх країнах»¹²⁰. Це була перша спонукка для приїзду представництв цих країн у Київ на початку 1918 р. Ключовий мотив їх появи в столиці УНР полягав у досягненні визнання Україною нових держав, отримання фінансової допомоги від УНР та налагодження товарообміну, необхідного знесиленим Першою світовою війною народам. Крім того, перебування в Києві представників Німецької та Австро-Угорської монархії створювало для них додаткову можливість звернутися до європейських країн з заявами про появу на карті світу нових держав. Загалом упродовж осені 1917 р. — весни 1918 р. в Українській Народній Республіці доби Центральної Ради у Києві було зроблено спроби заснування офіційних представництв шляхом надання громадським організаціям обмежених консульських функцій для захисту підданих своїх держави або скерування спеціальних місій (переважно торговельних) з дипломатичними повноваженнями. Такі представництва заснували Азербайджанська Республіка, БНР, Латвія, Литва, Південно-Східний Союз. Окремий тип представництв складала військові комісаріати, діяльність яких полягала в забезпеченні переправлення додому військовиків, які були громадянами цих нових держав, після припинення військових дій на фронтах Першої світової війни. В зв'язку з тим, що вони опинилися в цей час на території України і досягли через переговори з українським урядом офіційного статусу, їм були делеговані часткові консульські функції — захист прав та інтересів підданих своїх держав. Діяльність військових комісаріатів створювала підґрунтя для започаткування консульських зносин країн, які вони представляли, з Українською Народною Республікою. Перші офіційні представництва в УНР нових держав мали завдання отримати від УНР офіційне визнання держави, фінансову допомогу/позику, продовольство, або сприяти гро-

¹²⁰ Шульгин О. *Fatum історії* (спроба історико-психологічного аналізу) // Політика (Державне будівництво України і міжнародні справи): статті, документи, промови. К.: Друкар, 1918. С. 15.

мадянам своїх країн щодо повернення додому, захищати їхні права та інтереси в країні перебування.

References

- Shupa, S. (Ed.) (1998). *Arkhivy Belaruskai Narodnai Respubliki*, 1, 1. Vilnia–Niu-York–Mensk–Prahа, [in Belarusian].
- Dovnar-Zapolskyi, M. (2003). *Ystoriya Belarussyy*. [in Belarusian].
- Hasymly, M., Kupchuk, O., Damyrov, A. (2004). *Ukraynsko-azerbaidzhanskye polytycheskye otnosheniya: ystoriya y sovremennost*. [in Russia].
- Matyash, I. (Comp.), (Ed.), (2010). *Istoriya ukrayins'koy dy'plomatiyi: pershi kroky` na mizhnarodnij areni (1917–1924 rr.): dokumenty` i materialy*. Kyiv [in Ukrainian].
- Kancher, E. (1993). Yz ystorii obshchestvennykh, natsyonalnykh y revoliutsyonnykh dyvzheniy belorusov. *Neman*, 1, 136–138. [in Russian].
- Kuksa, A. (2012). Ukraynskaia dyplomatiya nachynalas v Belarusi. *Belarusskaia dumka*, 11, 68–74. [in Russia].
- Lebedzeva, V. (2003). BNR–UNR: pershy vopyt dziarzhajnykh stasunkaj (viasna 1918 h.). *Arche=Pachatak*, 8, 394–404. [in Belarusian].
- Liebidieva, V. (2016). Vytoky bilorusko-ukrainskykh vidnosyn (vesna 1918 r.). *Ukraina dyplomatychna*, 17, 639–655. [in Ukrainian].
- Matviienko, V. (2002). *Ukrainska dyplomatiia 1917–1921 rokiv: na terenakh postimperskoj Rosii*. [in Ukrainian].
- Mikhaliuk, D. (2015). *Belarускаia Narodnaia Respublika 1918–1920 hh.: lia vytokau belaskaj dziarzhavnastsy*. [in Belarusian].
- Mikhaliuk, D. (2004). Dyplomatychni znosyny Biloruskoj Narodnoj Respubliki ta Ukrainskoj Narodnoj Respubliki i Hetmanatu u svitli dokumentiv (berezen–hruden 1918 r.), *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*, 12, 107–114. [in Ukrainian].
- Panasiuk, O. (2016). *Biloruska Narodna Respublikau 1918–1919 rr.: vnutrishnia i zovnishnia polityka*: Dys. ... kand. ist. nauk. Lutsk, 76–78. [in Ukrainian].
- Pashkevich, (2007). Symon Rak-Mikhailoŭski: staronki zhyttsia i dzieinasti. *Kufera Vilenshchyny*, 1 (12), 4–30. [in Belarusian].
- Polonska-Vasylenko, N. (2011). *Spohady / Upor., vstup. st. i imennyi pokazhchuk V. Shevchuka*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Rudovich, S. (2011). *Chas vybaru. Poblema samavyznachennia Belarusi u 1917 hodze*. Minsk. [in Belarusian].

Shulhyn, O. (1918). Polityka (Derzhavne budivnytstvo Ukrainy i mizhnarodni spravy): statti, dokumenty, promovy. [in Ukrainian].

Verstiuk, V. (ed., 1997). *Ukrainska Tsentralna Rada: dokumenty i materialy u dvokh tomakh*, 2. Kyiv. [in Ukrainian].

Vabishchevich, A. (2000). Aliaksandr Tsvikevich (1883–1937). *Bialoruskie Zeszyty Historyczne*, 14, 208–219.